
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

EXPOZÉ A REGÉNY MINT TÉRÉLMÉNY CÍMŰ DOKTORI ÉRTEKEZÉSRŐL

F A R A G Ó K O R N É L I A

Egyetlen regény sem vonhatja ki magát a különböző térvonatkozások és térjelentések hálójából. Az a regény sem, amely poétikájában hordozza, és valamilyen mértékben meg is valósítja a tér eltüntetésének, megsemmisítésének gondolatát. Nem csak azért, mert az irodalmi világtér értelmezés a teret is érinti, azért sem, mert határai vannak, mert műalkotásként eleve behatárolt tér. A behatároltság téri fogalom, mint ahogyan a határtalan is. Lotman szerint a tér legfontosabb tipológiai jellemzője éppen a határ. A regényszöveg sziget-szerű helyzete, térben behatárolt modellje és egyidejű nyitottsága a behatárolt végtelenség paradoxonáról szól. Behatárolódásával elkülönül a kontextustól, ez azonban egy sajátosan „nyitott” elkülönülés. A textus bensőségessége (zárt tágassága) a különböző szövegek közötti alakzatokban megnyílik a kívülségre, a szövegek külvilága felé. Amikor a recepció a szövegek egymáshoz való viszonyát problematizálja, a térjelentéseket intertextuális viszonyban létrehozható alakzatokra, a belső/külső modell lebontását célzó műveletekre irányítja a figyelmet. Az intertextuális szövegalkotás a szövegek dialogikus terébe utalja a jelentést. Az intertextuális olvasás, a szövegek közötti figyelem pedig ezt a szövegek köztes terében formálódó jelentést igyekszik megragadni. A magát intertextusban tudó jelentés tériessége is része az esztétikai tapasztalatnak. Az ilyen határfolyamatokban, az egymásravitkozódások és az egymásbafródások jelentésterében, műfaji kérdések, poétikai műveletek, motivikus eljárások, toposzok funkcióváltáson alapuló újraértelmezései kerülhetnek intertextuális megvilágításba. Amikor az olvasás alaptapasztalatában megjelenik az intertextuális értelmezés, a tériesség hangsúlyozottsága az addícióban, az additív szerkezetekben érhető leginkább tetten.

A világgönyv metaforája vagy a megfordított összetételű könyvvilág tériesége, az univerzum alakmásként megjelenített könyvtár, a borhesi Bábeli könyvtár és a Totális könyvtár is, a szövegterek és -kapcsolatok valószínűtlenül kiterjesztett gondolatát hordozza. És a Biblia abszolút könyvébe sűrítődött bibliotheca tágasságairól sem feledkezhetünk meg. Az intertextuális jelenségkör egyenesen az irodalom létmódjaként értett szöveguniverzum fogalmában megjelenő térképzethez vezet, és azon túl is, a szöveguniverzum-létmódról szóló elméletek megkérdőjeleződéséig.

Térképzetekben gondolkodom akkor is, ha távoli és közeli művek párbeszédéről vagy a szöveg háttér hatástényezőiben való megjelenéséről ejtek szót. A szövegtartományok, a szemantikai rétegek, a közlési síkok, a jelentéstani távolságok és hatókörök, az egymásba vetülő jelentések, újabban a szétírás, a felülírás vagy pl. az elvárás horizontok áttörésének metaforarendszere jelzi, hogy a jelentésről való gondolkodás is térképzeti konfigurációkba rendeződik. De magáról a jelentés fogalmáról való gondolkodás is így működik: jelentéssel rendelkezni – írja Rorty – annyit jelent, mint *helyet* rendelkeznie egy nyelvi játékban.

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a fikcionális regénytér mindig az idő közvetítő dimenziójában szerveződve válik hozzáférhetővé. A regényesztétikai tapasztalat ugyanis szövegrecepción alapul. A grafemikus felépítés térbeliségéből kiinduló szövegrendezés vizuális vetületei, a szöveg látványra törekvő tördelése, a verbóvizuális szerkezetek, a szó-kép viszonyokban felidéződő térképzetek alakítják. A szöveg képi létére is reflektáló olvasást a képileg szervezett értelemléhetőségek is irányítják. A vizuális szövegirodalom regényszerű formáiban mindenekelőtt azok a relációk a legizgalmasabbak, amelyek a szövegiség és képiség köztes terében fedezhetők fel. A látvány tisztán verbális művekben megmutatkozó jelensége felől közelítve meg a kérdést: a valójában alakzatszegény, „képérzéketlen” szöveg sem mentes a textuális térbeliesüléskétől, a fehér mezőktől, a szünetjelektől és szünetektől. És minimális térérzékelés mellett is gondolhatunk például az olyan előbeszédyszerű szöveghelelyekre, amelyek kerülhetnek bárhova, számunkra a formálisan-térbelileg mindig elsők maradnak.

A dolgozat lényegi horizontján belül, a nyelv, az alakzatok, a textus és az íráskép térszerűségével szoros összefüggésben a tematikusan kirajzolódó fikcionális térjelentések kapnak kitüntetett figyelmet. A recepciók konstitúció teréről gondolkodva az olvasót mint „átjárhatóságot”, mint olyan helyet kell tételeznünk, ahol ezek egybekapcsolódnak. A foucault-i értelemben vett olvasó nem egyéb, mint a tér kiterjedése, amelyben lehetővé válik a gondolkodás.

Barthes olvasója „maga az a tér, amelybe beleíródik minden egyes idézet, amelyből egy írás összeáll, anélkül, hogy akár egy is veszendőbe menne”.

A térmegragadás leírásos eljárásait, a fogalmi látványleírást minden regény felhasználja, de más látványteremtő eljárások is feltűnnek. Például amikor „az imaginárius tér szövegbeli létrehozása, elképzeltetése a befogadóval nem leírással történik meg, hanem megnevező felsorolással. (. . .) A megnevezett dolgok (. . .) akcidentálisnak tűnnek, tehát nem valamilyen módszeres tájleírást kap az olvasó, ahol biztonságban eligazodik, hanem egy-egy önálló dolognak a megnevezését, amelynek a sora a világról való tudás és képzelet által egészíthető ki tér-idő kontinuummá.” (Tolcsvai Nagy Gábor: *Nem találunk szavakat*. Nyelvértelmezések a mai magyar prózában, 161.) Ahhoz, hogy a történet szintjén lévő térjelentés vonatkozásában a leírászerű elbeszélői közlés, a „képszöveg”, a folyamatokat is látványként szemlélő alapállás, vagy akár az akcidentális megnevezés látványiságából a relacionáló térfelfogás felé léphessünk ki, (a Leibnizet olvasó) Cassirer teoretikus nézeteihez kell fordulnunk. „Tér és idő nem szubsztanciák, hanem sokkal inkább »valós relációk«, igazi objektivitásuk a »viszonyok igazságában« s nem valamilyen abszolút valóságban rejlik.” Ebben az elképzelésben a teret olyan létezés illeti meg, amely szerint megszűnik „dolog lenni a dolgok között”. „A világ nem a »térbeli« testek egészeként s nem is »időbeli« történészként definiálódik, hanem az események (events, ahogyan Whitehead mondja) rendszereként: és ezen események meghatározásában, törvényes rendjében az idő és a tér feltételként, lényegi és szükségszerű momentumként jelenik meg” (Ernst Cassirer: *Mitikus, esztétikai és teoretikus tér*. In: *Vulgo*, 2000/1–2., 239.).

E meglátások is ott vannak a háttérben annak az elképzelésnek, amelynek kidolgozásaként az értekezés interpretációs fejezetei követik egymást. Ehhez az irányuláshoz szervesen illeszkedik az, amely a művek tematikai intencionalitásában keresi jelentéstani tartományaik legfőbb centrumát, miközben nemcsak történészerű, hanem kompozíciós-narrációs kérdésként is felmerül a térprobléma. A nomadológiai és geofilozófiai-geopoétikai kontextus inhereensen tartozik hozzá a térszemponthú szövegolvasáshoz.

A regények sokféleségükben (Bodor Ádám: *Sinistra körzet*, Krasznahorkai László: *Sátántangó*, *Az ellenállás melankóliája*, Konrád György: *Agenda 1. / Kerti mulatság*, Márton László: *Jacob Wunschwitz igaz története*, Ottlik Géza: *Buda*, Sinkó Ervin: *Optimisták*) több horizontot nyithatnak a kérdésirányra. Tematikai felépítésük olvasási stratégiákat befolyásoló, értelmezési szempontokat felvető, értelmezési tartományokat kijelölő szerepe igen erős. Az értekezés a regények termékeny különbözőségéből egy mozgó térfelfogási koncepciót igyekszik kibontakoztatni, amely állandóan nyitva tudja tartani a térmegkö-

zeltetés lehetséges látókörreit. Jeleznem kell, hogy válogatásom bevallottan tendenciózus: a regények a kiemelt szempontokat indokolják.

Nem a természeti vizualizáció, a tájképi hatások, nem a helyek és helyszínek látványi, hanem funkcionális lényege, a térviszonyok és viszonyterek, a közelség, a „távolság mágiája”, az utazás absztrakciója, az irányulások, a proxematikus kódot működtető tériesség, a helyek közötti relációk kódolásának eszközei, a distanciálás formái, az áthelyeződések és elválasztottságok esztétikája, a szituáltság dinamikai vonásainak tér-idejű horizontja felé nyitott az értelmezés. Egy olyan szemlélet vonzásában, amely a látványok, a formák köréből kibontakozva, vagy azok kiürülő komponenseit újraolvasva törekszik az értekezői távlat kitágítására. Mindenekelőtt azonban nem a látványban, hanem a távolságokban és térirányokban önmagára ismerő életérzést érinti az értelmezés, a teret és az időt a distancia médiumaként mutatva meg. A tér és idő tulajdonképpen a mozgást hangsúlyozó távköz két arca. „Az egész-jellegű mozgások azzal függenek össze, hogy életünk mozgás, és hogy jelenvaló létünk a világban – út” – fogalmaz Patočka. Így a téralakítás, a látványépítés helyett a térdinamika, Walter Benjamin szavait kölcsönvéve, a „merő életből épült táj” része a koncepciónak. A többi között azok a spaciotemporális alakzatok, mint amilyenek a távozás, a visszatérés, a keresés, az üldözés, a menekülés stb., mellékesen olyan cselekmények, olyan mozzanatok, amelyek vizuális síkon folynak. Amelyekről lehet ugyan a szemlélő álláspontjából beszélni – hiszen látványt nyújtanak a szemlélőnek –, de jelentésényegük annál sokkal bonyolultabb, mintsem hogy ebből az aspektusból kibontakozhatna.

A regények motivikus szerkezetében megjelenő térelemek poétikája nem zárja ugyan ki a percipiált dimenziót, a látványteremtő eljárásokat, meghagyja azokat a motívumkapcsolásokat, amelyek a szemlélés és látás metaforakörreit érintik, és a mitopoétikusan értelmezhető vizuális térszimbolikát, a jelentések játékerét összefonódva alakítják, de a tér jelentéselemével kapcsolatos poétizáltság nem a látványiség szintjén a legerősebb. A motivikus centrumok a látványkoncepcióból kimozduló szemléletben kapnak értelmet. A poétikum jelentésképző szerepének vizsgálata a viszonylati térelemek szemantikáját veszi alapul. A nézőpontfogalom, a perspektíva a regénypoétika egy központi kategóriája, olyan változó, amely a térkonstitúció látványi dimenzióinak megragadásában is nélkülözhetetlen, itt csupán érintőlegesen kerül szóba. Az olvasás feltételezi a látványértelmezési kánon jelenvalóságát, a látványias képzetalkotás is tényezője az értelemfelépítésnek. A látványiség a térirányok és távolságok közötti viszonyhálózatba íródik bele. De az írás miközben szóvá írja a látványiságot, igen sok kapcsolódási pontot nyújt a más jellegű téries jelentésalkotásnak. A vizualitáselvű térszemléletből, az ennek alapján szerveződő olvasási szokásokból való kilépés lehetőségeinek felmutatása, egy erő-

teljes kiegészítő szemléletmód kiépítése jelenik meg célként. Nem új szövegalkotó poétikai eljárásokról beszélek, hanem a „látványos” térolvasást kikölkentő olvasási irányok megnyitásának lehetőségeiről. Olyan irányok megnyitásának a lehetőségéről, amelyek legyengíthetnék azt az elképzelést, amelyben a láthatóság a térjelentéssel kapcsolódva uralkodó prózaolvasási alakzatot alkot. Amikor a téries jelentésképzés elsősorban nem a szemmel tapasztalhatóval kapcsolódik össze, kilép a nagy hatású vizualitáspoétikák koncepciójából. Olyan viszonyokat és struktúrákat, hatásokat és erőket mutat meg, olyan mély jelentésszinteket nyit meg, amilyeneket emez önmagában nem. Az elemzések arról győztek meg, hogy a regénynek vannak olyan térképzeti jegvei, amelyek eddigi olvasási szokásrendekben nem működtek igazán válaszként, de a vázolt téries interpretáció számára lényegesnek bizonyulnak. A regények másként-megszólíthatósága és új beszédképessége tárul fel az ismertetett térgondolkodás segítségével történő jelentésidentifikáció horizontjából.

Az értelmező jellegű szövegegységek két fejezetbe tömörülnek. Az első fejezet elemzései a mentális valóságú terek működését helyezik előtérbe. Amikor e fejezet kérdésirányait az érzékelés-észlelés tereire összpontosító elemzések viszik tovább, a „bennünk levőről”, az „előttünk lévőre” helyeződik a súly, figurális aspektusból tekintve a tér fogalmára, hiszen az olvasástapasztalatban a regény észleleti szintű terei is csak képzeti és nem élményi aspektusaikban mutatkoznak meg. A mentális valóságú terek közül elsőként az emlékezetre mint szintérre, mint sajátos palimpszesztre – „a tudat vagy a lélek térszerű elképzelése többnyire lappangó, de macaks megjelenítési mód, melyre irodalmi toposzok tömege rakódott rá hosszú évszázadokon keresztül” (Szigeti Csaba: *Emlékrombolás. Szép Literatúrai Ajándék, 1999, különszám*), és a biografikus emlékezés centrális alakzataira figyel a dolgozat. Ottlik Géza *Buda* című regényében a beszéd alanya a *visszatérés* toposzát helyezi önértelmezése középpontjába. A visszatérés mint az emlékezés központi alakzatának szerkezete, az otthon centrálásának kérdéseire világít rá. „Az emlékezés alakzatai megkívánják, hogy egy bizonyos térbeli hely kapcsán öltsenek alakot, és meghatározott időponthoz kötődjék a felidézésük, vagyis hogy tér és idő tekintetében konkrétak legyenek, ha nem is okvetlenül földrajzi vagy történeti értelemben. (. . .) Az emlékezetnek helyszínekre van szüksége, és térbeliesítésre hajlik. (. . .) Az emlékezés kereteihez az emlékezés még hiányukban is – sőt, csak akkor igazán – »hazaként« ragaszkodik” (Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*. Bp., 1999, 39.). A mai elméletfórák az emlékezet jellegéről beszélve, az emlékezet és a tér összefüggései kapcsán egészen az ókori gondolkodásig (az ars memoriae fogalmának kialakulásáig) tekintenek vissza, különösen akkor, ha az emlékezet térvonatkozásait kívánják hangsúlyozni, annak alapvetően temporális jellegével szemben. Assmann Cicerót idézi: „Az emlékezésnek

olyan roppant ereje lakozik a térbeli helyekben, hogy nem ok nélkül vezethető le belőlük az emlékezőképesség tudománya” (i. m. 40.).

Konrád György *Kerti mulatság* című regénye a nomád attitűd, a politopikus én megragadásának, a helyek funkcionális transzformációjának és az otthon decentrálásának műveletei közepette az emlékezés helyét, a locus memoriaet is megalkotja. A mű narratív hálózatában kirajzolódó „tartózkodás” minden más inkább, mintsem vizualitás.

Az emberi viszonszerkezetek mint a legkiválóbb „akusztikus terek” jelennek meg. Térértelmezésemben ezen a ponton igyekszem egy olyan megközelítést is alkalmazni, amely szerint a Másik fogalma mint egy lehetséges világ kifejeződése egy érzékelési mezőben arra vezet rá bennünket, hogy új módon vizsgáljuk a mező részeit. (. . .) A Másikat mindig Másikként érzékeljük, de ő fogalma szerint minden érzékelés feltétele mások számára és a magunkéra is. Olyan feltétel, amellyel egyik világból a másikba léphetünk. A Másik elegendő, hogy minden hosszúságból egy lehetséges térbeli mélységet hozzon létre, és fordítva. (Deleuze–Gattari: *Šta je filozofija?* Sremski Karlovci–Novi Sad, 1995, 19.)

A regény terének interszjektív szövésében, az interaktív terek értelmezésében szerepe lehet annak az elképzelésnek is, amely szerint „nem a határozó adja meg önmagában a helyet, hanem a beszélő mint térbeli középpont és a határozó együtt, de még inkább, állandó jelleggel a szám- és személyjelölések, hiszen az egyes szám első személy a beszélő, az origó, a második személy a közeli, a harmadik személy a távoli” (Tolcsvai Nagy Gábor: i. m. 134.). A megszólaló önmagát a Másik vonatkozásában megfogalmazódó nyelvi térviszonylati szerkezetek segítségével kísérli meg énként azonosítani. Vannak regények, amelyek a vázolt térszemlélet szerint az egyéni térérzet összetevői közül a „személyes tér” feltérképezésével értelmezhetők. S bár a viszonyterek nem határolhatók be a nyelvi játék mezejébe, mégis különös jelentőséget nyer a szó tere. Az a gondolat, mely szerint az ember a nyelvi megvalósulást szolgáló tér, amely „*tér* nem birtokolhatja a szót, esetleg lehetővé teszi azt, hogy benne megtörténjék”.

A második interpretációs fejezetben a helyek „tudati életéről” teljes egészében azok külső „térbeli életére” (Focillon) helyeződik a súly. Az érzékelés-észlelés terei kerülnek domináns pozícióba. E megfogalmazás azt kívánja hangsúlyozni, hogy a regényekben sohasem vegytisztán jelennek meg az egyes térformák és viszonylatok; az összefonódottságot az értelmezések a világos kiemelő hangsúlyok ellenére is jól érzékeltetik.

Krasznahorkai László *Az ellenállás melankóliája* című regénye a „démonikus diskurzus” tereit működteti. Itt már megjelennek a tömegélmények, a tér által megvalósuló erőszakformák, a kényszerű térbeli mozgások. Azok a térjelenetek, amelyek a Márton-regény térpoétikáját körüljáró elemzésben erősödnek fel. Az elválasztottság jellegzetesen térvizonylati szerkezetén belül az elkülönítés/elhatárolás és az eltávolítás/távoltartás mozzanatai különböztethetők meg. Az elválasztottság komponensei a határ és az intervallum. Az elkülönítés a határ, az eltávolítás az intervallum jelentéseit hangsúlyozza. A határ területi vetületei a hatalmi térbeli távolítás topográfiájában nyernek jelentőséget, a figurális diszlokáció poétikájának, az áthelyeződésnek mint élménykibontakozásnak a segítségével.

Állandó kérdésviszonyban van a térrel a forradalmi, illetve a háborús cselekményalakzat is. Itt tapasztalhatók a legdinamikusabb és a legradikálisabb térszervező mozgások. A térpozíciók által közvetített polarizáció, a különféle tereket egyneműsítő reprezentáció eljárásai, a funkcionális transzformáció alakzati jelentései kiszabadítják a Sinkó-szöveget a köré íródó ideologikus-olvasási diskurzusból. A regényt átfogó módon határozzák meg a kifelé-befelé-kifelé mozgásszerkezeti modellek, a fókuszáló majd szétsugárzó mozgások, a térirányok össze- majd széttartó játéka. A szociofugális, a sociopetális, a sociolokatív és socioperlatív térformák kapcsán a rendeltetés, a rendeltetésbe foglalt irány- és mozgásaspektusok illeszkednek alapvető elképzelésbe. Ez a cselekményrendszer egyértelművé teszi, hogy a figurát a hely és a tér, illetve a kötődés és a szabadság dialektikája határozza meg.